

ПРАБЛЕМА ПРАВАВЫХ КРЫНІЦ БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Т.І. ДОЎНАР

У гісторыка-прававой навуцы Беларусі яшчэ шмат дыскусійных пытанняў і мала даследаваных праблем. Да ліку апошніх адносіцца гісторыя крыніц права. Шматлікія вучоныя на працягу мінулых стагоддзяў у той ці іншай ступені закраналі праблему пытанне аб эвалюцыі прававых крыніц. Аднак большасць з іх звяртала ў асноўным увагу на развіццё заканадаўства Вялікага княства Літоўскага і перш за ўсё на знакамітыя зводы законаў ХVІ ст. – статуты 1529, 1566, 1588 гадоў.

Адным з першых навуковых даследаванняў, прысвечаных непасрэдна праву ВКЛ, была праца Т.Чацкага «Аб літоўскім і польскім праве, яго духу, крыніцах, сувязях і аб змесце першага Статута, выдадзенага для Літвы ў 1529 годзе» (Варшава, 1800-1801 гг.). У ёй аўтар дае кароткі агульны агляд гісторыі заканадаўства, спрабуе вызначыць крыніцы права Польшчы і ВКЛ, параўнаць іх, а затым асноўную ўвагу надае Статуту 1529 г. Несумненна заслуга вучонага ў аргументаванай крытыцы поглядаў польскіх юрыстаў ХVІІ-ХVІІІ стст. адносна таго, што галоўнай крыніцай права Польшчы і ВКЛ з'яўлялася рымскае права. Аднак у сваю чаргу ён памылкова сцвярджаў, што статутнае заканадаўства мела крыніцай звычаі, традыцыі і права паўночных народаў і германцаў. У сувязі з гэтым памылковыя і тэндэнцыйныя сцвярджэнні Т.Чацкага падвергнулі крытыцы шматлікія вучоныя, у першую чаргу С.Ліндэ, які адзначаў, што беларускі тэкст статутаў з'яўляецца сапраўдным, а польскія пераклады - гэта «прыватная справа». Таксама І.Б.Ракавецкі ў сваіх працах адзначаў, што падабенства нормаў славянскага права і іншых народаў вынікае не з запазычання права, а з падабенства ўмоў жыцця, а пры магчымай рэцэпцыі асобных прававых нормаў несумненна, што права славянскіх народаў мела першаснай крыніцай старажытныя народныя звычаі.

Ідэю І.Ракавецкага аб адзінстве славянскага права падтрымалі іншыя вучоныя, у тым ліку І.Даніловіч, які аднак не прызнаваў, што ў старажытнасці да Рускай Праўды быў якісьці адзіны звод законаў для ўсіх славянⁱⁱⁱ. Уклад І.Даніловіча ў навуку гісторыі дзяржавы і права Беларусі вельмі значны. Ім былі апублікаваны шматлікія прававыя акты ВКЛ. Менавіта аб ім пісаў М.Каяловіч: «Было ў Заходняй Расіі некаторы час, што тамашнія адукаваныя людзі... спрабавалі самастойна зірнуць на сваю краіну... Яны задумалі аднавіць у навуцы самастойнасць Заходняй Расіі...»^{iv}.

Значнае развіццё пытанне аб крыніцах права ВКЛ атрымала ў працах М.Ф.Уладзімірскага-Буданава, які, аднак, адносіў права ВКЛ да агульнарускага права. Аналагічная панславянская тэндэнцыя праяўлялася і ў іншых навукоўцаў, напрыклад, у працах Ф.І.Леантовіча, які ў процілегласць польскім гісторыкам даказваў, што права ВКЛ з’яўляецца рускім, а не польскім правам^{vi}. Закраналі гэту праблему выпускнікі Кіеўскага ўніверсітэта (Н.А.Максімейка, І.А.Маліноўскі, М.В.Доўнар-Запольскі, Г.В.Дземчанка, В.Ф.Таранаўскі, М.Н.Ясінскі і інш.). Так, частку агульнай праблемы крыніц права даследаваў М.Н.Ясінскі у кнізе «Уставные грамоты Литовско-Русского государства» (Кіеў, 1889). У кантэксте даследавання крымінальнага права разглядаў гэта пытанне Н.А.Максімейка у працы «Источники уголовных законов Литовского Статута» (Кіеў, 1894). Пэўную ўвагу праблеме надавалі і прадстаўнікі гісторыка-юрыдычнай школы, перш за ўсё І.І.Лаппо, М.К.Любаўскі, С.А.Бяршадскі. Асобнае месца сярод іх прац займае двухтомная праца Лаппо І.І. «Литовский Статут 1588 г. Исследования» (Каунас, 1934-1936 гг.), у якой даецца характарыстыка Статута і тэарэтыка-гістарычны аналіз асобных інстытутаў і галін феадальнага права. Спасылаўся на прававыя крыніцы М.К.Любаўскі, галоўная заслуга якога ў тым, што ён першы ў расійскай дарэвалюцыйнай гісторыяграфіі зрабіў спробу напісаць агульную гісторыю ВКЛ з асвятленнем прававога становішча саслоўяў і асобных груп насельніцтва. Аднак трэба пазначыць, што большасць вучоных дакастрычніцкага перыяду разглядала гісторыю Вялікага княства Літоўскага як прамы працяг гісторыі Кіеўскай Русі, называючы гэтую дзяржаву «Литовско-Русским государством».

Аднак, ужо ў канцы XIX і пачатку XX ст. вучоныя пачынаюць непасрэдна звяртаць увагу на гісторыю беларускага народа, на асаблівасці яго прававой спадчыны. Першымі ў гэтым накірунку сталі працы О.В.Турчыновіча, М.О.Каяловіча, А.П.Сапунова, а пазней - працы М.В.Доўнар-Запольскага і У.І.Пічэты^{vii}. Аднак, як і папярэднікі, вучоныя часцей за ўсё абмяжоўваліся характарыстыкай асобных помнікаў права, або пры неабходнасці спасылаліся на адпаведныя прававыя нормы. Іншыя ж дарэвалюцыйныя вучоныя - даследчыкі тагачаснага дзеючае права, часам рабілі гістарычны экскурс, супастаўлялі асобныя прававыя інстытуты Расіі, Вялікага княства Літоўскага, Польшчы^{viii}.

У паслякастрычніцкі перыяд праблема крыніц права у гістарычным аспекце амаль не падвяргалася навуковай распрацоўцы. Вучоныя ў сваіх працах толькі спасылаліся на нормы грамад і статутаў. У 90-я гады з пачаткам перабудовы грамадскіх адносін гісторыка-прававыя даследаванні актывізаваліся. Так, у 1991 г. выйшла праца І.А.Юхо «Крыніцы беларуска-літоўскага права», дзе аўтар даў агульную характарыстыку асноўных крыніц феадальнага права, вызначыў месца

прывілеяў (грамат) у сістэме прававых крыніц, падкрэсліў асаблівае значэнне статутаў як зводаў законаў ВКЛ і інш.

Адносна польскай гісторыяграфіі трэба перш за ўсё сказаць аб працы В.Мацееўскага «Гісторыя славянскіх заканадаўстваў», першае выданне якой выйшла ў чатырох тамах з 1832 па 1835 гг., а другое - у шасці тамах з 1856 па 1865 гг. Вучоны развіў і ўдасканаліў параўнальны метадад вывучэння гісторыі права і адзначыў, што ні адзін славянскі народ не зможа зразумець сутнасці ўласнага права, калі не вывучыць права суседніх народаў. Выказваючы шмат слушных і цікавых думак, ён зыходзіў з ідэі адзінства права ўсіх славянскіх народаў, а ў цэнтр увагі ставіў польскае права. Адмоўным момантам у яго даследаваннях было тое, што ён атаясамліваў права ВКЛ з польскім правам, хаця адначасова падкрэсліваў як недасягальную справу для Польшчы - распрацоўку статутаў ВКЛ.

Адзін з першых польскіх гісторыкаў які па-новаму падышоў да гісторыі ВКЛ і даследаваў дзяржаву і права ва ўзаемасувязі з грамадскім ладам быў С.Кутшэба. У сваіх працах ён даў аналіз асноўных крыніц права ВКЛ, у тым ліку гаварыў аб такіх крыніцах як царкоўнае, гарадское і яўрэйскае праваіх. Акрамя таго, абапіраючыся на працы Т.Чацкага, С.Кутшэба падкрэсліваў, што статуты 1566 і 1588 гг. з'яўляюцца рэдакцыямі Статута 1529 г., а асобнымі прававымі дакументамі, бо іншы погляд на праблему прыводзіў бы да згладжвання сацыяльна-эканамічных і палітычных змен у ВКЛ. Важным было тое, што гісторыю ВКЛ ён даводзіў да 1795 г., г.зн. лічыў гэтую дзяржаву самастойнай і пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 г. Адзначаючы значны уклад С.Кутшэбы ў гісторыка-прававую навуку, неабходна мець на ўвазе, што ён у сваіх працах не заўважаў беларускага народа і не жадаў ужываць назву «Беларусь». Увогуле патрэбна сказаць, што частка польскіх навукоўцаў імкнулася даказаць палітычную адсталасць беларускага, украінскага, літоўскага народаў і запазычанасць імі ў Польшчы палітыка-прававых інстытутаўх.

Сярод сучасных польскіх вучоных асаблівае месца займае старэйшы гісторык-правазнаўца Ю.Бардах, які гісторыю ВКЛ разглядаў у кантэксце агульнаеўрапейскай гісторыі, а прававую культуру гэтай дзяржавы - як частку агульнай культуры чалавецтва. У шэрагу яго кніг гаворыцца аб грамадскім ладзе і праве Вялікага княства Літоўскага XIV-XVII стагоддзяў, эвалюцыі асобных прававых інстытутаў, а таксама даецца агляд крыніц права ВКЛ^{xi}. У артыкуле «Літоўскія Статуты - помнікі права эпохі Адраджэння» Ю.Бардах прааналізаваў крыніцы Статутаў, раскрыў сутнасць і змест статутаў, паказаў іх уплыў на права суседніх дзяржаў^{xii}. Заслугай Ю.Бардаха з'яўляецца вызначэнне месца статутаў у агульным кадыфікацыйным еўрапейскім працэсе, ступень запазычанасці

прававых нормаў і палажэнняў з рымскага, нямецкага, польскага права, аналіз крыніц права, што служылі падставай кадыфікацыі заканадаўства ВКЛ і падзел іх на асноўныя і дадатковыя.

Нягледзячы на разнастайнасць навуковых думак па азначанай праблеме, амаль усе вучоныя лічаць, што першапачатковай крыніцай права заўсёды выступаў звычай. У асобных землях старажытнай Беларусі (Полацкім, Пінскім, Віцебскім, Берасцейскім, Смаленскім і іншых княствах) дзейнічала сваё мясцовае, звычайнае права, якое хоць і адрознівалася ў нечым, аднак мела шмат агульнага. Сіла традыцыйнага разумення справядлівасці членамі грамадства дазваляе паставіць звычайнае права на першае месца сярод крыніц пісанага права. Звычай да моманту спроб іх сістэматызацыі ў які-небудзь звод законаў перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Сістэма няпісаных правілаў паводзін людзей (звычай), якія грунтаваліся на агульнапрынятасці («так дзяды і бацькі рабілі, так і мы будзем рабіць») і даўнасці (т.зв. «старыне») панавала досыць доўгі час. Звычай, які розніўся адносна мясцовасцей і груп насельніцтва, сутыкаўся з законам. Часам адна норма звычайнага права супярэчыла іншай, што парушаў адзін звычай, магло стасавацца з іншым. У вобласці заканадаўства звычай амаль да канца ХVI ст. меў важнае значэнне. У многіх выпадках закон браў свой пачатак са звычайнага права. Звычай канкурыраваў з законам, дапаўняў яго, а часам нават выпраўляў пастанову закона. У старажытныя часы значэнне права ў сэнсе абавязковасці агульнай нормы, прызнаецца перш за ўсё за звычаем. Нормамі звычайнага права кіраваліся службоўцы і суддзі. Галоўнай і асноўнай крыніцай пры вядзенні судовага працэсу таксама быў звычай, таму і ў пазнейшых судовых пастановах мы знаходзім словы: «водлуг обычая», «водле обычая права» і інш. xiii.

Перадумовай развіцця агульнадзяржаўнага (агульназемскага) права ў ВКЛ з'явілася новае разуменне права, якое найбольш выяўляецца ў пачатку ХVI ст. Яно адпавядала палітычным і сацыяльна-эканамічным зменам у грамадстве, якія патрабавалі ад права больш павышанай агульнай ролі рэгулятара ўскладненых адносін і мелі галоўнай мэтай наданне ўсеагульнасці прымянення прававых нормаў на ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Пераходная эпоха ад звычайнага права да агульнага дзяржаўнага кадыфікаванага закона (на працягу ХIV - першай паловы ХVI ст.) суправаджалася істотнымі зменамі ў праве (у яго сутнасці, прынцыпах, зместу) і рэзкім адыходам ад сярэднявечнага стэрэатыпу права, якое не адводзіла закону важнай ролі. У гэты час існуе партыкулярная сістэма права, якая грунтуецца на прынцыпу: мясцовае права перавышае і нават адмяняе агульнае. З аналіза пісаных нарматыўных актаў гэтага перыяду вынікае, што далей пэўнага

(адносна сістэмнага) выкладання нормаў звычайнага права вярхоўная ўлада спачатку не ішла..

Першыя даследчыкі права адзначанага перыяду ўказваюць на прававы звычай як на галоўную і фактычна адзіную крыніцу права ў дастатутавы перыяд. Гэта звязалася ў першую чаргу з уяўленнем аб адсутнасці ў ВКЛ асаблівай кадыфікацыйнай дзейнасці ў галіне заканадаўства да з’яўлення Судзебніка Казіміра 1468 г.^{xiv} Да статутнае заканадаўства ўвогуле не мела мэты выключыць звычайнае права з выкарыстання ў якасці крыніцы заканадаўства, бо яно было вызвана да жыцця прыватнымі выпадкамі і мела часцей за ўсё часовы характар. Прыкладам гэтаму служаць такія нарматыўныя акты як Устава аб маёнтках дзяржаўных злачынцаў 1509 г., грамата караля аб уладзе і правах гетмана ў перыяд пахода з войскам 1507 г., закон аб спакушэнні ва іудзейства 1540 г. і інш.^{xv}

У дастатутны перыяд праву ВКЛ былі ўласцівы ў асноўным такія пісанья формы як «жалаваныя» граматы або прывілеі. Прычым агульназемскія прывілеі не былі ў поўным сэнсе сістэматызаванымі актамі, аднак, калі глядзець на іх увогуле і адносіцца да іх як да заканамернага этапу ў развіцці заканадаўства, можна заўважыць, што яны ўяўлялі сабой пэўныя тэндэнцыі да сістэматызацыі права. У прысвечаных гэтай праблеме працах гісторыкаў права XIX ст. І.Якубоўскага і М.Ясінскага даследуюцца юрыдычныя формы агульназемскіх прывілеяў, гаворыцца аб іх відах^{xvi}. Разам з канстытуцыйнымі, адміністрацыйнымі, крымінальнымі і працэсуальнымі нормаў там знайшлі месца нормы грамадзянскага і сямейнага права. Напрыклад, праблемы шлюбу знайшлі там адлюстраванне ў аспекце замацавання прынцыпу свабоды на шлюб, што знайшло выражэнне ў дазvole жанчынам свабодна выходзіць замуж без ўмяшання вярхоўнай улады (прывілеі 1387, 1413, 1447 гг.).

Несумненна, агульназемскія прывілеі грунтаваліся на пэўных элементах сістэмнасці ў выкладанні прававога матэрыялу. Як адзначаюць даследчыкі (Ясінскі М.Н., Якубоўскі І.В., а з сучасных гісторыкаў - Юхо І.А), першымі спробамі ў гэтым накірунку былі агульназемскія прывілеі 1447 і 1492 гг., а таксама прывілей 1506 г., які хоць і не ўнёс шмат новага заканадаўчага матэрыялу, але абагуліў папярэдні і выклаў яго больш паслядоўна, выкарыстоўваючы ўжо лепш распрацаваную юрыдычную тэрміналогію. Прычым прывілеі ХVI ст. былі больш дасканалыя распрацаванымі і іх палажэнні без асаблівых змен пазней увайшлі ў статутнае заканадаўства (прывілеі Жыгімонта I 1529 г., Жыгімонта-Аўгуста 1547, 1551 гг. і інш.). Апошні прывілей І.Я.Якубоўскі ацэньвае як завяршаючы першы асноўны перыяд развіцця льгот і вольнасцей шляхты^{xvii}. Сапраўды, у цэлым перыяд прывілеяў гэтага тыпу да

сярэдзіны XVI ст. скончыўся. Аднак, нельга пагадзіцца з думкай даследчыка адносна вызначэння перыяду з 1387 па 1551 гг. як адзінага ў развіцці права ВКЛ. Гэты перыяд быў далёка не аднародным і яго можна падзяліць на некалькі этапаў, першы з якіх скончыўся, як адзначае І.А.Юхо, выданнем прывілеяў 1492 і 1506 гг.^{xviii}. Увогуле т.зв.прывілейны перыяд развіцця заканадаўства ВКЛ быў дастаткова складаным, аднак заканамерным этапам у прававым развіцці дзяржавы. Менавіта агульназемскія прывілеі ўяўлялі сабой важнейшыя пісанья крыніцы права дастатутнага перыяду.

Аднак у сістэме крыніц права феадальнай Беларусі займаюць ці не асноўнае месца абласныя граматы, бо яны больш чым агульназемскія змяшчалі нормы прыватнага матэрыяльнага і працэсуальнага права. З іх аналізу вынікае, што яны амаль што не давалі новых правоў асобным землям дзяржавы (часцей за ўсё былым удзельным княствам), а пацвярджалі існуючае самабытнае звычайнае права, у тым ліку адметныя мясцовыя звычаі, маёмасныя і асабістыя правы жыхароў гэтых зямель. Абласныя граматы мелі галоўнай мэтай абарону інтарэсаў людзей пэўнай мясцовасці (зямлі), асабліва пры калізіях паміж вярхоўнай і мясцовай уладамі і перш за ўсё ў галіне падаткаабкладання і суда. Па сутнасці, яны былі мясцовымі законамі, у якіх утрымліваліся нормы звычайнага права, хоць ужо дастаткова і перапрацаванага. Толькі на першы погляд нормы права (а гэта ў асноўным былі нормы канстытуцыйнага, грамадзянскага, сямейнага і працэсуальнага права), выкладаліся без усялякай сістэмы. Несумненна, пэўная сістэма прысутнічала, тым больш, што ў тэксце грамат быў змешчаны не меншы, чым у агульназемскіх прывілеях, а часцей больш значны прававы матэрыял. Так, значныя грамадзянска-прававыя праваадносіны, у тым ліку і сямейна-маёмасныя, рэгламентаваліся ў Полацкіх граматах 1511 г., 1547 г. і інш., шэрагу Віцебскіх грамат XVI ст., Смаленскай грамаце 1505 г. і г.д. Там жа утрымліваліся нормы канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, крымінальнага права. Такім чынам, замацоўваючы важныя прававыя інстытуты (феадальнай уласнасці, спадчыны, апекі, злачынства і пакарання і інш.), абласныя граматы стваралі прававыя падставы для фарміравання адзінага агульнадзяржаўнага заканадаўства.

Асаблівае значэнне ў складванні сістэматызаванага права ВКЛ належыць Судзебніку Казіміра 1468 г., які вучоныя лічаць першым кодэксам крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права^{xix}. У аснову Судзебніка, які стаў першай спробай усталявання аднолькавага прававога рэгулявання ў сферы злачынства і пакарання, было пакладзена звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў. Асаблівае яго значэнне ў імкненні заканадаўцы стварыць адзіны крымінальны закон для ўсёй дзяржавы, выпрацаваць аднолькавую

юрыдычную тэрміналогію і прававыя дэфініцыі. Так, ён замацоўвае паняцце злачынства як супрацьзаконнага дзеяння, гаворыць аб мэтах пакарання злачынцаў, спрабуе абмежаваць узрост крэмінальнай адказнасці і інш. Аб значэнні яго, як агульнадзяржаўнага закона, сведчыць той факт, што Судзебнік быў зацверджаны вялікім князем на агульнадзяржаўным сойме 29 лютага 1468 г. пасля папярэдняга абмеркавання з князямі, панамі-радамі і «іншымі фэдаламі». Менавіта Судзебнік паклаў пачатак новаму этапу ў развіцці прававой тэорыі, у тым ліку і новых прынцыпаў права, якія стрымліваліся характэрнай для таго часу партыкулярнай сістэмай права.

У перыяд цэнтралізацыі дзяржавы заканамерна адбываецца працэс уніфікацыі права, у ходзе якога не толькі перапрацоўваецца звычайнае права, але актыўна абагульняецца ўласная судова-адміністрацыйная практыка, а таксама вывучаецца еўрапейскі прававы вопыт. У ВКЛ добра былі вядомы ўсе накірункі развіцця прававой навукі ўсёй Еўропы. Многія дзяржаўныя дзеячы і навукоўцы праходзілі навучанне ў еўрапейскіх універсітэтах, што стварала тэарэтычныя перадумовы для ажыццяўлення сістэматызацыі заканадаўства. Прынцыпы і агульныя тэндэнцыі фарміравання новай прававой сістэмы праходзілі ў рэчышчы агульнаеўрапейскага прававога працэсу. Гэтаму садзейнічала агульнасць еўрапейскай філасофскай і палітыка-прававой думкі, агульнасць рэлігійнай, палітычнай і юрыдычнай мовы, якою была латынь, а таксама пэўная аднастайнасць у падрыхтоўцы кваліфікаваных юрыдычных кадраў праз заходнееўрапейскія ўніверсітэты. Аднак, нягледзячы на ўсе прадпасылкі, перайсці да сістэматызаваанага, агульнага для ўсёй дзяржавы заканадаўства было досыць складаным для любой сярэдневечнай дзяржавы і таму ў прававых сістэмах таго часу выкарыстоўвалася запазычанне. Навука і практыка таго часу ўжывала такія метады, калі ў выпадку прабелаў у мясцовым праве ўводзіліся замежныя прававыя нормы і інстытуты. Менавіта аб гэтым піша Ю.Бардах: «Кадыфікацыя не абмяжоўвалася спісваннем звычайнага права, перапрацаванага судовай практыкай, але закладвала яго сістэматызацыю шляхам увядзення новых элементаў, якія адлюстроўвалі інтарэсы «станаў» пануючага класа, або найбольш уплывовых груп насельніцтва. Кадыфікацыя звязана з развіццём навукі права, з павелічэннем яе ўплыву на права і судовую практыку, асабліва гэта тычыцца дасканалай сістэмы рымскага права»^{хх}.

У ХVІ ст. навуковы сістэмны падыход да фарміравання прыватнага заканадаўства забяспечыў утварэнне мноства інстытутаў прыватнага права. Кадыфікацыя заканадаўства ў прыватнай яго частцы праходзіла пад асаблівай увагай навукі і практыкі таго часу. Вучоныя адзначаюць, што ў еўрапейскай юрыспрудэнцыі пачатку ХVІ ст. мела месца наступная класіфікацыя

фармальных крыніц права: асноўныя (дактрыны, мясцовыя законы) і дапаможныя (або субсідыярныя) у выглядзе іншых сістэм права, а таксама звычаю. Агульная структура крыніц права была наступнай: дактрына, прынцыпы, закон, судовая практыка, звычайхі. Доктрына і судовая практыка выкарыстоўваліся як сродак прымянення закону ў канцы XV- пачатку XVI стст. Пазней прыярытэт ідэі пазітыўнага права і закона надае яму, як крыніцы права, большае значэнне. Развітае права павінна быць само па сабе сістэмным, таму прабелы ў рэгуляванні павінны запаўняцца субсідыярнымі крыніцамі, якімі з'яўляліся на той час рымская сістэма права (прызнаная навукай як агульная), кананічнае, царкоўнае, магдэбургскае, а з сярэдзіны XVI ст. тэарэтычна звычаёвая.

Усё гэта, а таксама актыўная заканадаўчая дзейнасць дзяржавы ў XV – першай палове XVI ст., прыняцце значнай колькасці агульназемскіх, абласных, валасных, а таксама гарадскіх грамат на самакіраванне (гарады ў працэсе цэнтралізацыі дзяржавы спрабавалі вызначыць сваё месца ў дзяржаве, вызваліцца ад жорсткага падпарадкавання мясцовай уладзе) стварала падставы для прывядзення ў сістэму заканадаўства ВКЛ. Вынікам назапашанага тэарэтычнага і практычнага вопыту ў ВКЛ стала прыняцце першага сістэматызаванага прававога акта ў ВКЛ. Статут 1529 г. змясціў шмат новых прававых нормаў канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, шлюбна-сямейнага, апякунскага, крымінальнага, працэсуальнага і іншых галін права. У ім назіраецца нарастаючая тэндэнцыя ўсеагульнасці права, а таксама тэндэнцыя перавагі пісанага права. Ён дзейнічаў на ўсёй тэрыторыі дзяржавы як самы галоўны закон, а ў выпадку адсутнасці пэўнай прававой нормы прадугледжваў магчымасць, як выключэнне з агульнага правіла, карыстання звычаёвай прававой нормай. Вучоныя лічаць, што Статут 1529 г. грунтаваўся ў асноўным на звычаёвым праве, хаця выкарыстоўваў уласны і замежны заканадаўчы вопыт. Так, у ім знаходзяць некаторыя раманістычныя элементы (адносна распараджэння феодаламі часткай землеўладанняў, парадка складавання завяшчанняў, апякунскага права і інш.)^{xxii}.

Складальнікі Статута вырашылі ўпершыню шэраг складаных тэарэтычных задач, у тым ліку адну з галоўных - выпрацавалі сістэму і структуру размяшчэння прававых нормаў у залежнасці ад іх зместу, важнасці і інш. У Статут былі ўключаны тыповыя і абагуленыя нормы права, часцей за ўсё дадзеныя ў новай і больш дакладнай рэдакцыі. Заканадаўца пры гэтым не прытрымліваўся класічнай рымскай сістэмы права, а выпрацаваў уласную, у аснову якой паклаў новыя прынцыпы: суверэннасць дзяржавы (на суперак сярэдневяковаму касмапалітызму), адзінства права, прыярытэт пісанага права і

інш.^{xxiii}. Нягледзячы на тое, што Статут замацоўваў феадальны правапарадак і перш за ўсё абараняў пануючы клас, у ім абвяшчалася, што ўсе жыхары дзяржавы, як убогія так і багатыя, павінны судзіцца па статутавых нормах.

Прыняцце Статута 1529 г. вызначыла мяжу паміж партыкулярным сярэднявечным правам і новым сістэматызаваным і ўніфікаваным заканадаўствам. Пасля ўвядзення яго ў дзеянне суддзі, якія раней спасылаліся на звычай, выносяць ужо судовыя рашэнні «водлуг обычая права и Статута земского», «яко в статуте господарском описуеьт», а пры неўрэгуляванасці праваадносін суддзі звярталіся «за наукай» да гаспадара, або часам і да мясцовай улады (у асноўным да віленскага і трокскага ваяводаў)^{xxiv}.

Наступныя Статуты былі яшчэ больш дасканалымі. Пры падрыхтоўцы Статута 1566 г. статутная камісія перапрацавала ўвесь сярэднявечны прававы вопыт, як уласны (бо юрыдычная навука і высокі ўзровень падрыхтоўкі асноўных судовых кадраў уносіла ў практыку элементы навукі права), так і замежны. У статутнай камісіі працаваў, як мяркуюць вучоныя, жмудскі епіскап Ян Даманеўскі, які быў выдатным знаўцам сярэдневяковага права ўвогуле і кананічнага, ў прыватнасці, а таксама такія выдатныя правазнаўцы, як Павел Астравіцкі, Марцін Валадковіч, Станіслаў Нажускі і інш. Асаблівую ролю адыгралі ў падрыхтоўцы Статута 1566 г. «дактары праў чужаземскіх» Аўгусцін Ратондус і Пётр Раізіі^{xxv}. Доктар права Вітэмбергскага ўніверсітэта А.Ратондус быў вялікім знаўцам рымскага права і ён шмат зрабіў для выпрацоўкі адзінай прававой тэрміналогіі. П.Раізіі (Педро Руіз де Мароз па вучобе ў Падуі і Балоні) спачатку быў прафесарам Кракаўскай акадэміі, а каля 1551 г. з'явіўся ў Вільні. Ён быў выдатным знаўцам права, асабліва рымскага (гласатараў). Абодва вучоныя былі прадстаўнікамі гуманістычнага накірунку развіцця права, яны садзейнічалі саступленню схаластычнага метаду трактавання права сістэматычнаму і сінтэтычнаму. Прысутнасць у камісіі такіх знаўцаў права з'явілася падставай для надання Статуту раманістычнага акаймлення. Вучоныя (напрыклад, Р.Таўбеншляг) супастаўлялі нормы Статута 1566 г. з інстытуцыямі, Дыгестамі, або помнікамі візантыйскага права і знаходзілі паміж імі генетычную сувязь^{xxvi}. Пасля прыняцця Статута 1566 г. кадрыфікацыя і сістэматызацыя ўласнага заканадаўства, як адзначаюць даследчыкі, нашмат апырэдзіла аналагічныя працэсы ў суседніх дзяржавах

Статут 1588 г. з'явіўся вынікам усяго папярэдняга прававога развіцця Вялікага княства Літоўскага. Ён распрацоўваўся доўгі час (камісія была створана на Люблінскім сойме 1569 г.), прычым не толькі спецыяльнай статутнай камісіяй і такімі знакамітымі яе прадстаўнікамі як Л.Сапега і Я.Валовіч, але «усімі станами», «усім паспольствам». І.І.Лаппо падкрэсліваў, што

Ў пэўны перыяд часу праца над ім перайшла да павятовых соймаў. Гэта сведчыць аб дэмакратызацыі заканатворчага працэсу ў дзяржаве.

Трэці Статут, які зноў замацаваў суверэнітэт Вялікага княства Літоўскага, ствараўся на новых прыпынках права, уласцівых пераходнаму перыяду ад сярэднявечча да новага часу. Яго пранізвала ідэя прававой дзяржавы, адной з падстаў якой быў прынцып падзелу ўлады. У Статуце гаварылася, што заканадаўчая ўлада належыць сойму, выканаўчая - вялікаму князю і радзе, судовая - судовым органам. Многія даследчыкі права аддалі дань павагі гэтаму закону. Напрыклад, П.Дамбкоўскі ацаніў яго, як невычарпальны для свайго часу дасканалы збор законаў^{xxvii}. Аб яго гістарычным месцы у сістэме агульнаеўрапейскага права слушна сказаў В.Мацееўскі: «Вялікім для свайго веку помнікам права з'яўляецца Літоўскі Статут і такім, якога не ведала сучасная Еўропа...». Далей ён вельмі вобразна піша, што Статут быў як тое дрэва, якое разрастаецца, выкарыстоўваючы соль суседніх дрэў, але потым перапрацоўвае іх у сабе і зноў аддае суседнім дрэвам усё лепшае і спажывае^{xxviii}.

Статут і сам закранае праблему рэцэпцыі права. Абавязваючы суды кіравацца толькі пісаным законам (р. I, арт. 1), ён гаворыць: «А где бы чого в том статуце не доставало, тогды суд, прихилиючыся до ближшое справедливости водле сумненья своего и прикладом иных прав хрестияньских то отпраовати и судити маеть» (р. IV, арт. 54). Гэтым палажэннем была замацавана дапаможная роля замежнага права. Менавіта адносна субсідыярных крыніц праф. Бершадскі адзначаў, што «Статут 1588 г. не мог не предвидеть, что определения его не могут оказаться со временем недостаточными и что в законах окажутся пробелы. На этот случай Статут постановляет, что суд обязан руководствоваться: во 1-х, обычным правом, во 2-х, определениями прежних Статутов, в 3-х, общим смыслом законов, и в 4-х, применением аналогичных положений иностранного права»^{xxix}. Такім чынам на першае месца ён высоўвае звычайнае права. Адносна гэтага Г.В.Дземчанка адзначае, што спасылкі на звычай, на тое, што «мы (г.зн. вялікі князь) старыны не рухаем, а новины не вводим, хотим все по тому мети, как будет было» сустракаюцца пастаянна не толькі ў Статуце 1566 г. (р. III, арт. 5, 9, 10, 12; р. IV, арт. 5; р. IX, арт. 22 і інш.), але і ў Статуце 1588 г. (р. I, арт. 29, р. II, арт. 5, 7; р. III, арт. 13, 15, 17). Акрамя таго, ён заўважае, што «третий Статут не возвращается к первому, но исправляет ошибку второго, который несколько поторопился со своим категорическим заявлением» (маецца на ўвазе выкарыстанне звычайнага права)^{xxx}. Статут 1588 г. прызнае палажэнне Статута 1566 г. - «а суд ижбы з головы ничего не судил», аднак не выключае і выпадкі, калі б суддзям прышлося судзіць «прыхилиючыся до ближшое справедливости водле сумненья своего» (Статут 1588, р. IV, арт. 54).

Таксама і Ф.І.Леантовіч высоўвае на першае месца сярод субсідыярных крыніц права, што дапаўнялі Статут 1588 г, звычайнае права і спасылаецца на арт. 15 трэцяга раздзела, дзе гаворыцца, што гаспадар абавязваецца «все привилеи земские стародавние, и ново от нас данные вольности и обычаи добрые стародавние ховати и ни в чом того не нарушати», адначасова прыводзячы ў якасці аргументацыі і іншыя артыкулы Статута (р. III, арт. 17; р. IX, арт. 32, р. XVI, арт. 9).

Аднак Н.А.Максімейка адносна гэтага выказвае меркаванне, што Ф.І.Леантовіч некалькі перабольшвае ролю звычайнага права, а схема субсідыярных крыніц, што дзейнічалі поруч са Статутам 1588 г., прадстаўлена ім неадпаведна с дакладным сэнсам самога закону. Акрамя таго, спасылка на арт. 15 р. III таксама не вельмі дакладная, бо справа там ідзе не аб вызначэнні крыніц права ўвогуле, а, як у канстытуцыйнай норме, там зацвярджаюцца прывілеі шляхце, якія надаваліся рознымі заканадаўчымі актамі, а часткова выпрацоўваліся шляхам звычая, практыкі. Уласна ж крыніцы права вызначаюцца арт. 54 р. IV, дзе гаворыцца: «водле сумнення свайго прикладом иных прав хрестияньских», гэта значыць - у выпадку непаўнаты закона ўсе суды па агульнаму правілу павінны кіравацца справядлівасцю, сумленнем і аналогіяй замежнага заканадаўства, а не звычайным правам. Толькі ў выключным выпадку, вырашаючы справу па справядлівасці і сумленню, суддзя мог прыняць да ўвагі звычайнае права. Акрамя таго, прымяненне звычая было дапушчальным у тых выпадках, калі на яго прама спасылаўся заканадаўца^{xxxі}. Менавіта з гэтым можна пагадзіцца, аднак патрэбна звяртаць увагу і на межы выкарыстання замежнага права.

Зараз маецца даволі шмат публікацый па праблеме межаў польскага ўплыву на права ВКЛ. Большасць вучоных схіляецца да таго, што ўплыў гэты быў невялікі, бо кадыфікацыйны працэс у Польшчы прыкладна супадаў у часе з аналагічным працэсам у ВКЛ. Увогуле да 1506 г. Польшча не мела больш-менш поўнага збора законаў. Там дзейнічалі асобныя прававыя акты, выдадзеныя ў розны перыяд часу. Менавіта таму Статут 1588 г. адыгрываў ролю дапаможнага закону ў практыцы польскіх судоў другоў паловы XVII і ў XVIII стст. Польская прававая літаратура тых часоў лічыла Статут як дадатковы сродак у практыцы і пры кадыфікацыі права, які дапамагае ліквідаваць заганы і недахопы польскага права^{xxxіі}. Нават у перыяд рэформ XVIII ст. сеймавая камісія у 1790 г. для распрацоўкі кодэкса грамадзянскага права ўзяла ў якасці ўзору таксама Статут 1588, а пры недахопе - Статут Ласкага^{xxxііі}. Таксама і складальнікі Статута 1588 г. звярталіся да польскага заканадаўства (як заўсёды звяртаюцца кадыфікатары да вопыта ўсіх суседніх і іншых дзяржаў), маючы мэтай удакладніць палажэнні

Статута, выключыць казуістычны характар артыкулаў, удакладніць фармулёўкі і г.д. Гэта быў нармальны заканатворчы працэс, які не мог нанесці шкоду «нацыянальнаму характару права», як адзначаў Н.Максімейка. Аб тым, што ўвогуле польскае права было чужародным для ВКЛ, сведчыць наказ вялікага князя Жыгімонта панам радным і ўсёй шляхце ад 1538 г., дзе гаварылася: «... а пад право польское, которое себе земляне повету Бельского упросили, не подданы суть панове рада и вся земля Литовская, але овшем з него вызволены»^{xxxiv}. Тыя палажэнні, якія на думку вучоных маглі быць запазычаны з польскага заканадаўства, хутчэй за ўсё былі ўзятыя з рымскага права, таму што Статуты Ласкага, Ташыцкага, Герберта і інш. утрымлівалі значную долю рымскага права. У Кракаўскім універсітэце вывучалі рымскае права, вучоныя пісалі трактаты аб рымскім і кананічным праве, збіралі і перапрацоўвалі нямецкае права, што дзейнічала ў гарадах Польшчы. Асобы, якія ўваходзілі ў статутавую камісію спачатку для «паправы» Статута 1566 г., спалучалі веды кананічнага права і гарадскога нямецкага разам з веданнем рымскага права. Спецыяльна для здабывання карыснага і годнага матэрыялу з нямецкага гарадскога права кароль і прызначыў свайго сакратара і віленскага вайта, доктара абодвух праў А.Ратондуса.

Рымскае права, як прыватнае па сваёй сутнасці, можна разглядаць як адну з дактрынальных крыніц права ВКЛ. У большасці еўрапейскіх краін перыяду сярэднявечча дактрына рымскага права пераважала. Яна была адной з крыніц развіцця прававой навукі і адпавядала сацыяльна-эканамічным і палітычным умовам развіцця сярэдневяковага грамадства. Адна з догмаў рымскага права, якая гаварыла аб тым, што права ёсць сіла розуму, добра і справядлівасці, стала асновай прававой канцэпцыі гуманістаў Еўропы XV-XVI стст., якія звязвалі гарманічнае развіццё грамадства з прыроднай тэорыяй правоў чалавека, з неабходнасцю разумных і справядлівых законаў. Для прававога развіцця таго часу быў характэрны сінтэз канцэпцый «натуральнага» і «пазітыўнага» права і можа таму, што тэарэтыкі былі прыхільнікамі пазітыўнага права, а практыкі - натуральнага права. Вучоныя-юрысты гласіравалі, каменціравалі і абагульнялі рымскае права, якое называлі «служанкай кананічнага права». Хаця з тым жа поспехам яго маглі называць служанкай імператарскага або служанкай дзеючага права свецкіх дзяржаў і гарадоў-дзяржаў. Для ўсёй Еўропы, у тым ліку і для ВКЛ, было характэрным пэўная тэндэнцыя паступовага ўзмацнення ролі свецкага права. Кананічнае права (або інакш сістэматызаванае права царквы), створанае на працягу палутара стагоддзяў паміж 1050 і 1200 гг., стала дзеючым правам царквы, а рымскае права не з'яўлялася такім ні ў адным з палітычных утварэнняў на Захадзе^{xxxv}. Самае важнае адрозненне паміж рымскім і

кананічным правам на Захадзе заключалася ў тым, што рымскае права, за рэдкім выключэннем, успрымалася як закончанае, нерухомае. Яго можна было тлумачыць, але нельга было змяняць. Кананічнае ж права, хаця і прыйшло таксама з мінулых часоў, не было закончаным, яно пастаянна перапрацоўвалася. Кадыфікатары ВКЛ добра ведалі творы рымскіх вучоных, заканадаўства Юстыніяна. І.Даніловіч піша аб тым, што ў Польшчы знойдзены рукапісы Юстыніанаўскіх Дыгестаў, інстытуцый, Кодэксу даволі ранняга перыяду. Л.Сапега прама выяўляе знаёмства з Цыцэронам, многія члены статуравых камісій мелі, як мы адзначалі, вучоныя ступені дактароў права і г.д. Усё гэта прыводзіць да думкі, што кадыфікатары выкарыстоўвалі ў пэўнай ступені ўсе гэтыя веды. Аднак у адзначаны перыяд часу мела месца прытрымліванне прававой традыцыі, напоўненай ужо новым зместам.

Вучоныя разыходзяцца ў меркаваннях адносна шляхоў і межаў уплыву замежнага права. Некаторыя з іх адзначалі пэўныя рымскія тэндэнцыі праз кананічнае права, Саксонскае Зярцала, магдэбургскае права, іншыя адмаўлялі значны уплыў рымскага права. Так, І.Даніловіч гаворыць толькі аб шэрагу прававых інстытутах, дзе назіраецца ўплыў рымскага права праз Саксонскае Зярцала: (а) вучэнне аб даўнасці; б) законы аб тэстаментах; в) пастановы аб падставах пазбаўлення бацькамі спадчыны для сваіх дзяцей; г) пакаранне за забойства бацькоў (магчыма яно было запазычана з глос Саксонскага Зярцала, таму што ў Статуце малпа рымскага права заменена кошкай Саксонскага Зярцала, а мора - беларускімі рэкамі); д) нормы аб злачынствах, што складаюць абразу яго вялікасці; е) забарона кровазмяшалых шлюбав; ж) інстытут асобнай маёмасці дзяцей; з) забарона адчужаць пры жыцці спадчыннадаўцы чакаемую спадчыну і некаторыя іншыя^{xxxvi}. Лаппо І.І. піша аб тым, што ўплыў рымскага права адчуваўся не толькі праз кананічнае і магдэбургскае права, але і з непасрэдных крыніц, прычым спасылаецца на памфлет «Размова паляка з ліцвінам», надрукаваным у 1564 г., дзе цытуюцца інстытуцыі, Дыгесты, Кодэкс, а таксама на некаторыя судовыя справы, змешчаныя ў актавых кнігах^{xxxvii}. Максімейка Н.А. прызнае, што кадыфікатары ВКЛ ведалі аб рымскім праве не толькі з гарадскіх нямецкіх кодэксаў, аднак ён не зусім згаджаецца з вывадамі І.Даніловіча і на падставе яго ж матэрыялаў робіць уласныя вывады. Так, ён адзначае, што акрамя добрага ведання кадыфікатарамі ВКЛ твораў рымскіх юрыстаў, яны выкарыстоўвалі польскія кодэксы ХУІ ст., якія змяшчалі значную прымешку рымскага права. Н.Максімейкі падкрэслівае і ўплыў шматлікіх твораў, якія з'явіліся ў ХУІ ст. у Польшчы і ВКЛ адносна рымскага права і перш за ўсё звяртае ўвагу на творы Варфаламея Гроіцкага^{xxxviii}. Ён акцэнтуюе ўвагу на складанасці гэтай праблемы і таму робіць агульныя вывады толькі адносна

крымінальнага права, утнасць якіх у тым, што: 1) запазычанне мела месца ў асноўным з крыніц нямецкага права; 2) запазычвалася не ўсё, а толькі тое, чаго нельга было дабыць з іншых крыніц, ні з уласных, ні з польскіх. Асабліва характэрна запазычванне агульных паняццяў крымінальнага права, бо ў нямецкіх кодэксах яны былі сфармуляваны таму, што гэтыя кодэксы перапрацоўваліся вучонымі-юрыстамі ў форме глос на падставе матэрыялаў, якія давала тэорыя, рымскае права, кананічнае і інш.; 3) запазычаныя палажэнні відазмянялі свой характар шляхам прыстасавання да мясцовых умоў; 4) найбольшы ўплыў аказалі нямецкія крыніцы на Статут 1588 г., самы найменшы - на Статут 1529 г.^{xxxix}.

Гэтыя вывады можна аднесці ў той ці іншай ступені да іншых галін права статутнага заканадаўства. Несумненна, ўплыў рымскага права праходзіў у асноўным апасрэдавана і ўсе яго сляды ў Статутах указваюць перш за ўсё не на сапраўдныя Юстыніянаўскія крыніцы, а на глосы Саксонскага Зярцала і магдэбургскае права.

Падводзячы вынікі, можна перш за ўсё адзначыць, што права Беларусі развівалася на працягу стагоддзяў пад уздзеяннем разнастайных прававых крыніц, аднак аснову яго складала звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў. У прывілейны перыяд развіцця права Вялікага княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якоў былі беларускія землі, на падставе развіцця звычайнага права выяўляюцца агульныя тэндэнцыі фарміравання новай прававой сістэмы. У 16 ст. лагічным завяршэннем папярэдняга этапу прававога развіцця стала распрацоўка першага сістэматызаванага зводу законаў - Статута 1529 г., пры падрыхтоўцы якога заканадаўца не абмяжоўваўся спісваннем звычайнага права, перапрацаванага судовай практыкай, але ўводзіў новыя прававыя элементы на падставе уласных меркаванняў адносна важнасці і парадку размяшчэння прававога матэрыялу, тым самым закладваючы асновы ўласнай сістэмы права. У другой палове XVI ст. гэтая тэндэнцыя працягваецца, права становіцца больш развітым і сістэмным, выпрацоўваюцца на падставе самых прагрэсіўных прававых прынцыпаў больш дакладныя падставы сістэматызацыі. Аднак, нават тады, калі былі прыняты Статуты 1566 і 1588 гадоў, пры падрыхтоўцы якіх выкарыстоўвалася не толькі папярэдня ўласная нарматыўная база і судова-адміністрацыйная практыка, але і дасягненні ўсёй еўрапейскай прававой навукі і практыкі, несумненна, што аб'ём нарматыўных палажэнняў ўласнай «вытворчасці», як падкрэсліваў Н.Максімейка, намнога пераўзыходзіў запазычаныя, а ўсякі, хто колькі-небудзь знаёмы з гісторыяй ВКЛ, з упэўненасцю мог паставіць пытанне аб нацыянальным характары права, адлюстраванага ў Статуце 1588 г.^{xl}. Выкарыстоўваючы ў той ці іншай ступені разнастайныя прававыя крыніцы, як

асноўныя, так і дапаможныя, заканадаўца ў XVI ст., у кантэксте агульных тэндэнцый еўрапейскага прававога працэсу, распрацоўваў новае сістэматызаванае заканадаўства на падставе фарміравання ўласнай прававой дактрыны.

ⁱ Linde S.B. O Statucie Litewskim, ruskim jezykiem i drukiem wydanym. - Warszawa. 1816. - S. 218.

ⁱⁱ Rakawecki I. Ruskaja Prauda - prawa wielkiego kn. Jaraslawa. - Warshawa. - Т. 1 - 2, 1820, 1822. - S. 320.

ⁱⁱⁱ Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. - Юрид. Зап., издаваемые П.Редкиным: М., 1841. Т. 1. - С. 1-46.

^{iv} Коялович М.О. Чтения по истории Западной России.- СПб. 1884.- 349 с.

^v Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права: Лекции.- Киев. Вып. 2., 1886; ён жа: Очерки из истории литовско-русского права. В 2-х ч.- Киев, 1889-1890. - 640 с. І інш.

^{vi} Леонтович Ф.И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права.- СПб, 1893. - 58 с.

^{vii} Турчинович О.В. Огляд истории Белоруссии с древних времен.- СПб, 1857. - С. 84; Коялович М.О. Чтения по истории Западной России.- СПб, 1884. - 349 с.; Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі.- Мн., 1994; Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв.- М., 1961. - 510 с.

^{viii} Пахман С.А. История кодификации гражданского права: в 2-х Т. - СПб, 1876. Т.1; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории: в 2-х Т. М., 1938-1939; Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. - М., 1878, Вып.1; Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. - Казань, 1902 і інш.

^{ix} Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w narzysie, cz. 2. Litwa. - Warszawa, 1914. - S. 241.

^x Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. - Мінск., 1992. - С. 34

^{xi} Bardach J. Studia z ustroju i prawa W.X.Litewskiego. XIY-XVІІ w. - Bialystok, 1970 і інш

^{xii} Bardach J. Statuty Litewskie pomniki prawa doby odrodzenia// Dzieje kodyfikacji i prawa. - Карпач, 1974.

^{xiii} Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. - Вильнюс, 1995, №№ 20, 47, 187, 207, 218 і інш.

^{xiv} Скитский И.И. Невенованыя вдовы по Литовскому Статуту и по толкованию Сената.// Журн. мин-ва юстиции, 1907, № 7.

^{xv} Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. - Киев, 1894. - С. 72.

^{xvi} Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского.// Журн. мин-ва нар. просвещения, 1903; Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государств. - Киев, 1889.

^{xvii} Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского. // Журн. мин-ва нар. просвещения, 1903. - С. 38.

^{xviii} Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права. - С. 149.

- ^{xix} Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты // Юрид. зап., издаваемые П.Редкиным. - М., 1841, - Т.1. - С. 1-47; Юхо І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. - Мн., 1991, - С. 38 і інш.
- ^{xx} Bardach J. Statuty Litewskie - pomniki prawa doby odrodzenia. - S. 44.
- ^{xxi} Давид Р. Основные правовые системы современности. - М., 1988. - С. 51-58.
- ^{xxii} Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. - С. 39.
- ^{xxiii} Юхо І.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. - С. 164-165.
- ^{xxiv} Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. №№ 196, 207, 214, 20, 21, 84, 115, 244 і інш.
- ^{xxv} Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения. - С.87.
- ^{xxvi} Максимейка Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. - Киев, 1894. - С. 157.
- ^{xxvii} Dąbkowski P. Prawo prywatne Polskie.- Lwow, 1910, - Т. 1.- S 6.
- ^{xxviii} Maciejowski W. Historia prawodawstw slowianskich. - Warszawa, 1856. Т. 1. - S. 207.
- ^{xxix} Бершадский С.А. Литовский Статут и польские конституции. Историко-юрид.исследование. – Спб, 1898. - С. 49.
- ^{xxx} Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в трех его редакциях. - Киев, 1894. - С. 119.
- ^{xxxi} Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. - С. 78.
- ^{xxxii} Makarewicz N. Polske prawo karne. Czesc ogolna. - Lwow, 1919, - S. 15.
- ^{xxxiii} Bardach J. Statuty Litewskie pomniki prawa doby odrodzenia. - S. 64-65.
- ^{xxxiv} Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археологической комиссией. Т. 1. - СПб. 1863, № 101.
- ^{xxxv} Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования. (Пер. с англ.). - М., 1994, - С. 200.
- ^{xxxvi} Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. - С. 1-47.
- ^{xxxvii} Лаппо И. И Литовский Статут 1588 г. Исследования. - Т. 1-2, – Каунас, 1934. Т.1. - С.138.
- ^{xxxviii} Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. - С. 159-160.
- ^{xxxix} Максимейка Н.А. Тамсама.С 180-181.
- ^{xl} Максимейка Н.А. Тамсама - С. 158.